

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
साहेबरावजी बुट्टेपाटील महाविद्यालय, राजगुरूनगर
ता. खेड, जि. पुणे- 410 505
अर्थशास्त्र विभाग

(शैक्षणिक वर्ष 2019 - 2020 पासून)

वर्ग:- प्रथम वर्ष कला शाखा (F.Y.B.A.) G-I

विषय:- (भारतीय आर्थिक पर्यावरण-II)

सेमिस्टर :- II

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख- डॉ. उमेश भोकसे

प्रकरण दुसरे

भारतीय बँक पर्यावरण

2.1 बँकिंग:-

2.1.1 व्याख्या

आधुनिक बँकांच्या विविध उपक्रमांमुळे 'बँक' किंवा 'बँकिंग' ची व्याख्या अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी खालीलप्रमाणे केल्या आहेत.

डॉ. एल. हर्बर आणि एल. हार्ट यांच्यामते, "बँकर म्हणजे अशी व्यक्ती जी आपल्या व्यवहारात ठेवीदारांकडून आणि ठेवीदारांकरिता चालू खात्यावर पैसे स्वीकारते आणि त्यांनी दिलेल्या धनादेशावर पैसे देते.

चेंबरच्या विसाव्या शतकाच्या शब्दकोशात बँकेची व्याख्या "पैसे ठेवून घेणे, कर्ज देणे आणि देवाणघेवाण करण्यासाठीची संस्था" अशी केली जाते.

प्रा. केंट बँकेची व्याख्या करतात, "ज्या संस्थेचे मुख्य कार्य लोकांकडून त्यांच्याकडील शिल्लक रक्कम किंवा बचत केलेले पैसे स्वतःकडे ठेवून घेणे व याच पैशातून गरजू लोकांना कर्ज म्हणून पैसे देणे हे असते."

भारतीय बँकिंग नियंत्रण कायदा १९४९ च्या व्याख्येनुसार बँकिंग कंपनी म्हणजे अशी कंपनी जी भारतामध्ये बँकेचा व्यवसाय करते आणि बँकिंग या

शब्दाची व्याख्या लोकांकडून कर्ज देण्यासाठी किंवा गुंतवणूक करण्यासाठी पैसे स्वीकारणे आणि आणि हे पैसे त्यांच्या मागणीनुसार परत करणे किंवा धनादेश, ड्राफ्ट, ऑर्डर याद्वारे परत करणे.

वरील व्याख्यांवरून हे स्पष्ट होते, की बँक ही एक अशी संस्था आहे जी लोकांकडील ठेवी स्वीकारते आणि त्याद्वारे पत तयार करून कर्जाचे वाटप करते.

अर्थव्यवस्थेतील बँकांची भूमिका:

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत बँका अतिशय उपयुक्त आणि महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठ्यावरील एका मोठ्या भागावर त्यांचे नियंत्रण असते आणि ते कोणत्याही देशात उत्पादन आणि उत्पादन पद्धती यावर प्रभाव टाकू शकतात. बँकांचे आर्थिक महत्त्व जाणून घेण्यासाठी आपल्याला बँकांच्या सामान्य व महत्त्वपूर्ण कामांचा आढावा घ्यावा लागेल.

१. भांडवलाच्यानिर्मितीची कमतरता दूर करणे :

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेमध्ये भांडवली जमा (किंवा) निर्मितीची पुरेशी मात्रा असल्याशिवाय आर्थिक विकास शक्य नाही. भांडवलाच्या निर्मितीची कमतरता म्हणजे समुदायाद्वारे कमी बचत. विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये भांडवलाची गंभीर कमतरता प्रति कामगार कमी प्रमाणात भांडवली उपकरणे तयार होणे आणि मर्यादित ज्ञान, प्रशिक्षण आणि वैज्ञानिक प्रगतीयांमधून दिसून येते. या वेळी बँका महत्त्वाची भूमिका बजावतात. भांडवलाची कमतरता दूर करण्यासाठी बँका बचत आणि गुंतवणुकीस प्रोत्साहित करतात. सशक्त बँकिंग प्रणाली समुदायातील छोट्या बचतींना एकत्र करते आणि त्यांना उत्पादक उद्योगातील गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध करते. या व्यवस्थेमध्ये खालील महत्त्वपूर्ण परिणामांचा समावेश आहे.

- i) बँकांमध्ये आकर्षक व्याजदर देऊन ठेवी गोळा करतात आणि अशा प्रकारे बचत सक्रिय भांडवलामध्ये रूपांतरित करतात. अन्यथा ती रक्कम निष्क्रिय राहिली असती.
- ii) बँका, ही बचत उद्योगधंद्यांना कर्जाद्वारे वितरित करतात जी राष्ट्रनिर्मितीत उपयुक्त आहेत.
- iii) हे समुदायाच्या आर्थिक संसाधनांचा इष्टतम उपयोग करण्यास सुलभ करते.

२) वित्त व पतपुरवठा :

बँका ह्या उद्योग आणि व्यापारासाठी वित्त व पतपुरवठा करण्याचा महत्त्वपूर्ण स्रोत आहेत. उद्योगांमध्ये पत ही सर्व वाणिज्य आणि व्यापाराचे वंगण असते म्हणूनच, बँका सर्व उद्योगधंद्यांसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात आणि त्यामुळेच सशक्त बँकिंग प्रणालीच्या उपस्थितीत वाणिज्य व व्यापारचालू शकतात.

बँका विदेश व्यापारामध्ये सुद्धा प्रमुख भूमिका बजावतात. मोठ्या बँका परकीय चलन व्यवसायदेखील करतात. पूर्वीची आयात यंत्रे व इतर आवश्यक उपकरणे सक्षम करण्यासाठी स्थगित पेमेंट्स, देशांतर्गत औद्योगिक उपक्रम आणि परदेशी कंपन्यांमधील व्यवस्था संपविण्यात मदत करतात.

३) बाजाराचा आकार :

बँका व्यापार आणि उद्योगांना बाजारपेठा विकसित करण्यासाठी कर्ज देऊन बाजाराचा आकार वाढवतात. सशक्त बँकिंग प्रणालीमुळे उद्योगांना त्यांचे कार्यक्षेत्र वाढविणे शक्य आहे. व्यावसायिक बँका खरेदीदार आणि विक्रेते यांच्यात मध्यस्थ म्हणून काम करतात. वस्तू बँकेच्या हमीभावावर पुरवल्या जातात ज्यायोगे उद्योग आणि वाणिज्य यांना त्यांच्या उत्पादनांसाठी बाजारपेठांचा विकास करणे आणि शोधणे शक्य होते. बँका कर्ज देताना व्यापार जोखीम पत्करतात. जेव्हा उद्योगांचीही जोखीम बँकांमुळे नाहीशी होते तेव्हा मोठ्या प्रमाणात बाजारपेठेतील अर्थव्यवस्था विकसित होण्यास सुरुवात होते.

४) संतुलित प्रादेशिक विकासाचे इंजिन:

वाणिज्यिक बँका अर्थव्यवस्थेच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये निधीचे योग्य वाटप करण्यास मदत करतात. बँका प्रामुख्याने नफ्यासाठी काम करतात. जेव्हा बँक अधिक उत्पादक वापरासाठी आपले कर्ज देते तेव्हा त्यांचा नफा अधिकाधिक होईल. शाखा बँकिंगचा परिचय वेगवेगळ्या प्रदेशांमधून निवडणे शक्य करते. विकासाची क्षमता असणारा प्रदेश अधिक बँक निधी आकर्षित करतो; परंतु अलीकडच्या वर्षांत, क्षेत्रीय विकासाकडे बँकांचा दृष्टिकोन बदलत आहे. बँका आर्थिक विकासासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा तयार करण्यात मदत करतात. अशा प्रकारे बँका ही देशातील संतुलित क्षेत्रीय विकासाची इंजिने आहेत.

५) शेती व शेती निगडीत कामांना अर्थसाहाय्य देणे:

वाणिज्य बँक शेतकऱ्यांना उत्पादकता आणि उत्पन्न वाढवण्यासाठी कर्ज देते. शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढवण्यासाठी, शेतीचे आधुनिकीकरण व यांत्रिकीकरण, सिंचनाची सुविधा पुरविणे व जमीन सपाटीकरण, व पोत वाढवण्यासाठी पैशांची आवश्यकता असते. शेतकरी अशा कामांसाठी बँकांकडून मध्यम ते दीर्घमुदतीचे कर्ज घेतात.

पशुपालन, दुग्धपालन, मेंढ्यापैदास, कुक्कुट पालन आणि फलोत्पादन या शेती निगडित क्षेत्रांना बँक अर्थपुरवठा करतात.

६) लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी

लोकांचे राहणीमान हे त्यांच्या उपभोग घेण्याच्या पद्धतीवर मोजले जाते. गृहोपयोगी वस्तू आणि इतर स्थावर मालमत्ता खरेदीसाठी बँका ग्राहकांना कर्ज देतात, ज्यामुळे लोकांचे जीवनमान उंचावते. मानवी भांडवल निर्मितीस उत्तेजन देणे, चलनविषयक धोरण तयार करणे आणि प्रत्येक विकसनशील देशाच्या उद्योजकांना आर्थिक जीवनात व्यावसायिक बँकांनी बजावलेल्या इतर काही भूमिका आहेत.

व्यापारी बँका:

बँक ही एक संस्था आहे जी नफ्यासाठी काम करते. व्यापारी बँकेचे पारंपरिक कार्य लोकांकडून ठेवी स्वीकारणे आणि अर्थव्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांना पतपुरवठा करणे असते. तथापि, आधुनिक अर्थव्यवस्थेची उल्लांती आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा अविभाज्य भाग म्हणून बँकिंग व्यवस्थेच्या वाढीसह, व्यावसायिक बँकांच्या दृष्टिकोनात बदल झाला आहे. या बँकांनी आपल्या ग्राहकांना मोठ्या प्रमाणात बँकिंग सेवा प्रदान करण्यास सुरवात केली आहे. तथापि, व्यावसायिक बँकिंगचे मूळ कार्य अपरिवर्तित राहिले. सुरुवातीच्या काळात व्यावसायिक बँका नफा मिळविण्यासाठी संयुक्त स्टॉक कंपनी म्हणून काम करत होत्या. पूर्वी बँक अल्प-मुदतीच्या, मध्यम मुदतीच्या कर्जाच्या गरजा भागवत होत्या आणि व्यापारी आणि उद्योगपतींना भांडवल देत होत्या. अलीकडील दिवसांत बँका व्यापारी आणि उद्योगपतींना दीर्घ मुदतीसाठी कर्ज देतात. सर्वसाधारण बँकांच्या कार्याचे स्थूलमानाने

(१) प्राथमिक कार्ये आणि

(२) दुय्यम किंवा पूरक कार्ये, असे दोन विभाग पडतात :

व्यावसायिक बँकांची प्राथमिक कार्ये:

व्यावसायिक बँका करत असलेल्या विविध कार्यांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल:

१. ठेवी स्वीकारणे किंवा ठेवीदारांना ठेवी देणाऱ्यासाठी आकर्षित करणे :

बँका लोकांकडून पैशाच्या रूपात ठेवी स्वीकारतात. या ठेवी सुरक्षित ठेवून, मागणी केल्यावर वा विशिष्ट मुदत संपल्यावर, ग्राहकाला परत देण्याची जबाबदारी बँक घेते. यामुळे ग्राहकाचा पैसे सुरक्षित ठेवण्याचा प्रश्न सुटतो, तर बँकेजवळ अनेक ग्राहकांचा मिळून मोठा निधी ठेवींच्या स्वरूपात एकत्र होतो. या ठेवी निरनिराळ्या खात्यांवर जातात.

या खात्यांचे प्रमुख प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत.

व्यावसायिक बँका लोकांच्या बचतीचे पैसे गोळा करून ठेवी स्वीकारतात. या ठेवींचे तीन प्रकार आहेत.

अ) **बचत ठेव** : ज्यांच्याकडे वापर न होता पैसे पडून असतात त्यांच्या साठी बचत खाते तिजोरीसारखे काम करते. या खात्यातील रकमेवर नाममात्र व्याज मिळते आणि ठेवीदाराच्या मागणीनुसार देय रकमेचा बयाणा करण्याचा अधिकार बँकांना असतो. प्रत्यक्षात ठरावीक कालावधीत किती वेळा आणि प्रत्येक वेळी किती रक्कम काढता येईल यावर बँक निर्बंध/ मर्यादा घालते. ठेवी धारकास धनादेशाची सुविधाही दिली जाते.

ब) **मागणी ठेव**: मागणी ठेवी चालू खात्यात ठेवल्या जातात. ठेवीदाराच्या मागणीनुसार रक्कम खात्यातून काढू शकतात; परंतु खातेदाराला देय रक्कम आणि रक्कम किती वेळा काढणार ह्याची पूर्वसूचना द्यावी लागते. या खात्यातील रकमेवर व्याज मिळत नाही. उलट या खात्याच्या देखभालीसाठी बँक शुल्क आकारते.

क) **मुदत ठेवी**: यांना टाइम डिपॉझिट/ वेळ ठेवी असेही म्हणतात. जमा केलेली रक्कम नियोजित/ठरलेला कालावधी पूर्ण करण्याआधी काढली जाऊ शकत नाही. या ठेवींवरच्या व्याजाचा दर नियोजित कालावधीच्या लांबीनुसार वेगवेगळा असतो.

२. कर्जव अग्रिमे / आगाऊ रकमा देणे:

कर्जे आणि आगाऊ रकमा (अॅडव्हान्स) देण्यासाठी बँका अनेक मार्ग अवलंबतात. या प्रक्रियांमध्ये विविध प्रकार आहेत.

अ) **पतकर्ज**: बँक काही तारण घेऊन व्यक्ती किंवा कंपन्यांना कर्ज मंजूर करते. कर्जाचे पैसे कर्जदाराच्या खात्यात जमा केले जातात आणि कर्जदार आवश्यकतेनुसार रक्कम काढू शकतात. बँक कर्जदाराची पत/स्टॉक (समभाग) मूल्य असेल त्यानुसार कर्जाच्या रकमेची मर्यादा ठरवते. हे मूल्य एका तऱ्हेने बँकरची मिळकत होते. कर्जदार क्रेडिट लिमिट/पत मर्यादा एवढी किंवा त्यापेक्षा कमी रक्कम काढू शकतो. बँक फक्त काढलेल्या रकमेवरच व्याज आकारते.

अधिकर्ष सुविधांची तरतूद : या सुविधा प्रतिष्ठित आणि विश्वासाहर्ष ग्राहकांकरता उपलब्ध केल्या जातात. खात्यात पुरेशी शिल्लक नसली तरीही ग्राहक आवश्यक वेळी धनादेश देऊ आणि पैसे काढू शकतो. ग्राहक फक्त अधिकर्ष काढलेल्या रकमेवरच बँकेला व्याज देतात.

क) कसर घेऊन/सवलतीच्या दरात हुंड्या वटविणे: हे कार्य सामान्यतः तीन महिन्यांकरिता व्यावसायिक कागदपत्रे, वचनपत्र नोट्स/प्रॉमिसरीनोट्स/ आणि हुंड्या सवलतीत घेऊन केले जाते. हुंड्यांच्या दर्शनी किंमतीवर व्याज शुल्क व वसुली वजा केल्यानंतर बँका शिल्लक रक्कम ग्राहकाला देतात. जेव्हा हुंडीची मुदत संपते, तेव्हा बँका हुंडी लिहून देणारा कडून पैसे वसूल करतात.

३. पैसे किंवा पत निर्मिती: बँकेने मंजूर केलेल्या प्रत्येक कर्जामुळे ठेव तयार होते कारण जेव्हा एखादी बँक एखाद्या ग्राहकाला कर्ज मंजूर करते, तेव्हा त्याच्या नावावर एक खाते उघडले जाते आणि कर्जाची रक्कम त्याच्या खात्यात जमा केली जाते. आवश्यक असेल तेव्हा कर्जदार पैसे काढतो. अशा ठेवींच्या निर्मितीमुळे अर्थव्यवस्थेच्या पैशाच्या साठ्यात वाढ होते आणि या पैशाच्या व्यवहारांमुळे/देवघेवीमुळे नवीन पैशांची निर्मिती होते.

बँकांकडून होणारी पतनिर्मिती : बँका पैशाच्या स्वरूपात ठेवी स्वीकारतात. साधारणतः या ठेवी ग्राहकाने मागणी केल्या बरोबर परत द्यावयाच्या असतात. असे असून देखील बँका या ठेवींचा उपयोग इतरांना कर्ज देण्यासाठी करतात. याचे प्रमुख कारण हे, की ग्राहकांची मागणी पूर्ण करण्यासाठी सर्व ठेवी रोख पैशाच्या स्वरूपात स्वतःजवळ ठेवण्याची बँकांना गरज भासत नाही. एकूण ठेवींच्या काही ठरावीक टक्के रक्कम रोख ठेवून बँका ग्राहकांच्या परत फेडीच्या मागण्या पूर्ण करू शकतात व राहिलेली रक्कम अर्जदारांना कर्जाऊ देऊन, त्यांच्यावर व्याज मिळवू शकतात. उदा., एखाद्या बँकेकडे रु. १,०००.०० ची एकूण ठेव असेल आणि अनुभवाने फक्त १० टक्के म्हणजे रु. १००.०० रोख ठेवून जर ती बँक ग्राहकांच्या परत फेडीच्या मागण्या पुरवू शकत असेल, तर रु. १,००० – रु. १०० = ९०० रुपये अर्जदारांना कर्ज म्हणून देण्यासाठी बँक वापरू शकेल; परंतु

हा व्यवहार येथेच थांबत नाही. बँकेकडून कर्ज घेणारा इसम हा साधारणतः कर्जाची सर्व रक्कम एकदम उचलून नेत नाही. बँकेला आपल्या नावाने खाते उघडण्याची तो विनंती करतो व कर्ज म्हणून मंजूर झालेली रक्कम त्या खात्यात जमा करतो. त्या नंतर जरूर पडेल त्याप्रमाणे तो बँकेतून पैसे काढतो. म्हणजे बँकेने दिलेल्या कर्जामुळे ठेवी निर्माण होतात, असे म्हणणे फारसे वावगे ठरणार नाही. आता या ठेवीला रोख निधी ठेवण्याचा तोच नियम लागतो. म्हणजे रु. १००.०० पैकी बँक फक्त रु. ९०.०० स्वतःजवळ ठेवून बाकीचे पैसे म्हणजे रु. १००.०० – रु. ९० = रु. ८१०.०० फक्त इतर अर्जदारांना कर्जाऊ देऊ शकते. त्यांतून परत ठेव आणि परत रोखीचे प्रमाण, अशा तऱ्हेने रोख रकमेच्या ठेवींच्या कित्येक पट बँक पत पैसा निर्माण करू शकते. आपल्या उदाहरणात १० टक्के हे रोख रकमेचे ठेवीशी प्रमाण गृहीत धरल्यामुळे मूळ ठेवींच्या १० पट म्हणजे रु. १०,०००.०० पर्यंत बँक कर्जाऊ रकमा देऊ शकते. म्हणजेच रु. १०,००० – रु. १,००० = रु. ९,०००.०० हा बँकेने आपल्या कर्ज देण्याच्या विशिष्ट पद्धतीमुळे निर्माण केलेला पतपैसा आहे. रोख रकमेचे ठेवीशी प्रमाण वेगळे असेल, तर त्याप्रमाणे पतपैशाच्या निर्मितीत बदल होईल.

अशा तऱ्हेने बँका पतनिर्मिती करतात आणि बँकांनी निर्माण केलेला पैसा, मुळातील रोख रकमेच्या कितीतरी अधिक पट असू शकतो. अर्थात बँकेच्या पतनिर्मितीवर ही काही मर्यादा आहेत, त्यापुढीलप्रमाणे :

(१) बँकांची पतनिर्मितीही रोख रकमेच्या मूळ ठेवीवर अवलंबून असते. साहजिकच देशात व्यवहारात असलेला एकूण रोख पैसा, ही बँकांच्या पतनिर्मितीवरील महत्त्वाची मर्यादा आहे.

(२) देशातील व्यक्तींना वा संस्थांना किती पैसा रोख स्वरूपात स्वतःजवळ ठेवण्याची सवय आहे, तिच्यावर बँकांची पतनिर्मिती अवलंबून असते. जर त्यांना जास्त पैसा रोख स्वरूपात जवळ ठेवण्याची सवय असेल, तर तितक्या प्रमाणात पतनिर्मिती कमी होईल.

(३) बळंशी प्रत्येक देशात बँकांवर कायद्याने काही निर्बंध घातलेले असतात. उदा., एकूण ठेवीपैकी काही ठरावीक टक्के रक्कम मध्यवर्ती बँकेकडे प्रत्येक बँकेने ठेवलीच पाहिजे असे बंधन असते, यामुळे बँकांच्या पतनिर्मितीवर मर्यादा येतात.

(४) कर्जदारांनी बँकेकडे कर्ज मागितले, तरच बँक पत-निर्मिती करू शकते. तेव्हा कर्जाच्या मागणीवरही पतनिर्मिती अवलंबून असते.

४) दुय्यम किंवा पूरक कार्ये बँका करत असलेली इतर काही महत्त्वाची कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत -

अ) निधी हस्तांतरण: आधुनिक काळात व्यापार आणि व्यवसायाच्या प्रक्रिया गुंतागुंतीच्या झाल्या आहेत. त्यामुळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी निधीहस्तांतरित करणे कठीण जाते. बँका धनादेश, बँक ड्राफ्ट आणि पे ऑर्डर, प्रवासी धनादेश इत्यादी विविध पत साधनांचा उपयोग करून ही अडचण दूर करण्यास मदत करतात. बँकांद्वारा कार्यक्षमतेने केल्या जाणाऱ्या या प्रक्रियेस 'क्लिअरिंग/समाशोधन' असे म्हणतात.

ब) प्रतिनिधीची कार्ये: व्यावसायिक बँका त्यांच्या ग्राहकांसाठी आर्थिक प्रतिनिधी म्हणून काम करतात. त्या त्यांच्या ग्राहकांच्या वतीने विम्याचे हप्ते, निवृत्ती वेतन तसेच लाभांशाची वसुली किंवा भांडवलाची मागणी इत्यादी सर्व प्रकारची देयके देतात. तसेच त्या आपल्या ग्राहकांच्या वतीने सोने, चांदी आणि सिक््युरिटीज खरेदी करतात आणि विकतात.

क) सामान्य ग्राहक उपयोगी सेवा: व्यावसायिक बँका सामान्यतः काही ग्राहकोपयोगी सेवा देतात –

i) ग्राहकांच्या मौल्यवान वस्तूंच्या सुरक्षिततेसाठी सेफ्टी लॉकर/तिजोरी प्रदान करणे.

ii) ग्राहकांना पतपत्र जारी करणे.

iii) सार्वजनिक संस्था आणि महामंडळांद्वारे हमीवर कर्ज उभारणी करणे.

iv) व्यापार, वाणिज्य आणि उद्योगाशी संबंधित आकडेवारी आणि माहिती संकलित करणे.

अशा प्रकारे, व्यावसायिक बँका समुदायाला बहुमोल सेवा देतात. विकसित बँकिंग प्रणाली म्हणजे औद्योगिक आणि आर्थिक प्रगतीची हमी होय. ही प्रगत आर्थिक समाजाची जीवनरेखा आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये व्यावसायिक बँकिंगचे वर्णन 'विकास बँकिंग' म्हणून केले जाऊ शकते. प्राधान्य असलेली क्षेत्रे, कमकुवत विभाग आणि रोजगार निर्मिती योजनांसाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात बँका महत्त्वपूर्ण विकासात्मक भूमिका बजावतात.

मध्यवर्ती/ केंद्रीय बँका

बँकांची कार्ये निर्देशित करण्यासाठी एखादी सर्वोच्च संस्था असेल तरच देशातील बँकिंग व्यवस्था सर्व घटकांचा समन्वय साधून पद्धतशीरपणे कार्य करू शकते. अशी शिखर संस्था 'मध्यवर्ती बँक' म्हणून ओळखली जाते. देशाची मध्यवर्ती बँक ही एक स्वायत्त संस्था असते. तिच्यावर नियंत्रण व देखरेखीचे अधिकार सोपवले जातात. ती देशातील आर्थिक आणि बँकिंग प्रणालीचे नियंत्रण करते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर सन १९२९ मध्ये ब्रसेल्स येथे झालेल्या आंतरराष्ट्रीय आर्थिक परिषदेने प्रत्येक देशात बँक स्थापन करण्याची शिफारस केली होती. इंग्लंडची मध्यवर्ती बँक म्हणजेच बँक ऑफ इंग्लंड १६९४ मध्ये स्थापन झाली. या बँकेने मध्यवर्ती बँकिंगच्या कल्पनेचा पाया घातला म्हणून तिला 'मध्यवर्ती बँकांची जननी' म्हणून ओळखले जाते. फ्रान्सच्या 'बँक ऑफ फ्रान्स' नावाच्या मध्यवर्ती बँकेची स्थापना सन १८०० मध्ये झाली. अमेरिकेत फेडरल रिझर्व्ह बँकांच्या स्वरूपात सन १९१४ मध्ये मध्यवर्ती बँकिंग प्रणालीची स्थापना झाली.

आधुनिक बँकिंगची सुरुवात भारतात सतराव्या शतकात झाली. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काही अधिकाऱ्यांनी बँका सुरू केल्या व काही काळ चालविल्या. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला तीन इलाखा बँका (प्रेसिडेन्सी बँका) अस्तित्वात आल्याव आधुनिक बँकिंग व्यवसायाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. भारतीय बँकिंग क्षेत्रात १९२० साली एक महत्त्वाची घटना घडली. सन

१९२० मध्ये बँक ऑफ बॉंबे, बँक ऑफ कलकत्ता आणि बँक ऑफ मद्रास या तीन प्रेसिडेन्सी बँकांचे एकत्रीकरण करून 'इंपीरिअल बँक ऑफ इंडिया' ची स्थापना करावी, असा कायदा संमत झाला. १९२१ मध्ये इंपीरिअल बँकेच्या कार्यास सुरुवात झाली. १९२१ ते १९३५ पर्यंत, म्हणजेच रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापने पर्यंत, इंपीरिअल बँक मध्यवर्ती बँकेची ही काही कार्ये करित होती. १९२६ मध्ये सरकारने सरहिल्टन यंग यांच्या अध्यक्षतेखाली रॉयल कमिशन ऑफ इंडिया करन्सी अँड फायनान्स स्थापन केले. परंतु सरकार व विधिमंडळ यांच्यातील मतभेदांमुळे मध्यवर्ती बँक अस्तित्वात आली नाही. १९३१ मध्ये सेंट्रल बँक इन्कायरी कमिटीने रिझर्व्ह बँक स्थापन करण्याची शिफारस केली. त्यानुसार १९३१ मध्ये विधिमंडळात रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ऍक्ट संमत झाला. १ एप्रिल १९३५ पासून रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया स्थापना झाली.

मध्यवर्ती बँकेची व्याख्या:

मध्यवर्ती बँकेची व्याख्या तिच्या कार्यानुसार केली गेली आहे. अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेल्या काही व्याख्या खाली दिल्या आहेत.

स्मिथच्या मते, "मध्यवर्ती बँकिंगची प्राथमिक व्याख्या म्हणजे या बँकिंग प्रणालीमध्ये चलनी नोटा काढण्यावर एकाच बँकेचे संपूर्ण नियंत्रण किंवा अवशिष्ट मक्तेदारी असते."

हॉट्टेच्या शब्दांत, "मध्यवर्ती बँक म्हणजे कर्ज मिळवण्याचा शेवटचा उपाय/ अंतिम सावकार/धनको."

मध्यवर्ती बँकेची कार्ये :

जगभरात मध्यवर्ती बँकेची प्रमुख कार्ये सारखीच असतात; परंतु ध्येय धोरणांचा आशयव आवाका देशपरत्वे तसेच तद्देशाच्या आर्थिक स्थितीनुसार कालपरत्वेही बदलतो. सहसा सर्व मध्यवर्ती बँकांचे ध्येय उच्च वृद्धिदरासहित आर्थिक स्थैर्य मिळवणे आणि पैशाच्या योग्य व्यवस्थापनातून अनुकूल

बाह्य/परदेशी देयस्थिती प्राप्त करणे हे असते. मध्यवर्ती बँक पारपाडीत असलेल्या सर्वसामान्य कार्याविषयीखाली विवेचन केले आहे.

१. चलन नियामक:

चलनी नोटा काढणे हे मध्यवर्ती बँकेचे सर्वात महत्वाचे कार्य आहे. मध्यवर्ती बँकेला व्यवहारात वापरासाठी वैध चलन म्हणजेच चलनी नोटा व नाणी काढण्याचा अधिकार आहे. मध्यवर्ती बँकेच्या इश्यू/जारीकर्ता विभागावर व्यावसायिक बँकांना चलनी नोटा व नाणीयांचा पुरवठा करण्याची जबाबदारी असते. देशातील आर्थिक परिस्थितीचा विचार करून मध्यवर्ती बँक पट व चलन नियंत्रित करते. नोटा जारी करण्याच्या पद्धतीनुसार मध्यवर्ती बँकेला जारी केलेल्या चलनाच्या किमतीच्या प्रमाणात विशिष्ट रक्कम किंवा निश्चित किमतीचे ई-सोने आणि परकीय चलन यांचा साठा ठेवावा लागतो. भारतीय रिझर्व्ह बँकेला ११५ करोड रुपये किमतीचे सोने आणि ८५ करोड रुपये किमतीचे परकीय चलन राखीव ठेवावे लागते; पण नोटा काढण्यासाठी कोणतीही मर्यादा नाही.

नोटांच्या प्रचालनाची मक्तेदारी असल्याने मध्यवर्ती बँकेला होणारे फायदे पुढीलप्रमाणे: जारी केलेल्या नोटा एकसारख्या असतात आणि पैशाच्या पुरवठ्यावर योग्य नियंत्रण ठेवता येते. आर्थिक प्रणालीमध्ये स्थिरता आणणे आणि लोकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे. सरकारला चलनाच्या मुद्रणातून नफा मिळतो.

२. सरकारी बँकर, प्रतिनिधी व सल्लागार :

मध्यवर्ती बँक सरकार/ शासना करता बँकर, आर्थिक प्रतिनिधी व सल्लागार म्हणून काम पहाते. बँकर म्हणून ती केंद्र व राज्य सरकारच्या ठेवी ठेवते आणि सरकारांच्या वतीने देय देते. ती सरकारच्या वतीने परदेशी चलन खरेदी करते आणि विकते. तसेच देशातील सोन्याचा राखीव साठा ठेवते. वित्तीय म्हणून मध्यवर्ती बँक ९० दिवसांपेक्षा कमी कालावधीसाठी सरकारला अल्प-मुदतीचे कर्ज देते व राज्यसरकार आणि स्थानिक संस्था यांना कर्जे आणि अग्रिमे देते. ती सरकारच्या वतीने संपूर्ण सार्वजनिक कर्जाचे व्यवस्थापन करते. ही बँक

सल्लागार म्हणून अवमूल्यन, परकीय चलन धोरण आणि अर्थसंकल्पीय धोरण यांसारख्या महत्त्वपूर्ण आर्थिक आणि वित्तीय समस्यांसाठी सरकारला उपयुक्त सल्ला देते.

३. व्यावसायिक बँकांच्या रोख राखीव ठेवीचे संरक्षक :

व्यावसायिक बँकांना रोख ठेवीची काही टक्के रक्कम मध्यवर्ती बँकेकडे ठेवणे आवश्यक आहे. या ठेवीच्या आधारे, धनादेशांचे समाशोधन सुलभ करण्यासाठी मध्यवर्ती बँक एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत निधी हस्तांतरित करते.

४. परकीय चलन साठ्याचे संरक्षक व व्यवस्थापन:

मध्यवर्ती बँक देशाचे परकीय चलनाचा साठा ठेवते आणि त्याचे व्यवस्थापन करते. परदेशी चलनांच्या विनिमयासाठी स्थानिक चलनाचा दर ही बँक निश्चित करते. परकीय चलनाच्या दरामध्ये चढउतार होत असल्यास, विनिमय दराची अस्थिरता कमीत कमी राखण्यासाठी बँक परकीय चलनाची खरेदी अथवा विक्री करते.

५. अंतिम सावकार/ कर्जदाता:

देशाची आर्थिक संरचना कोसळण्यापासून वाचवण्यासाठी मध्यवर्ती बँक व्यावसायिक बँका, बिल दलाल आणि त्यांच्या वित्तीय संस्थांना पुन्हा सूट आणि दुय्यम अग्रिमे या स्वरूपात मदत करून अंतिम कर्जदाता (लेंडर ऑफ द लास्टरिझॉर्ट) म्हणून काम करते. मध्यवर्ती बँक अशा संस्थांना त्यांच्या कठीण परिस्थितीत मदत करण्यासाठी कर्ज देते.

६. समाशोधनाचे कार्य:

मध्यवर्ती बँक इतर बँकांसाठी समाशोधनालय/‘क्लिअरिंग हाऊस’ म्हणून काम करते आणि परस्पर दायित्व समाशोधन प्रणालीद्वारे निकाली काढले जाते. मध्यवर्ती बँकेकडे व्यावसायिक बँकांचे रोकड साठे असल्याने मध्यवर्ती बँकेला ‘क्लिअरिंग हाऊस’ म्हणून काम करणे सोपे जाते.

७. पत-नियंत्रक:

अर्थव्यवस्थेमधील चलनघट आणि चलनवाढीचा दबाव नियंत्रित करण्यासाठी मध्यवर्तीबँकांचे महत्त्वपूर्ण काम म्हणजे व्यावसायिक बँकांचे पत-निर्मिती करण्याचे सामर्थ्य नियंत्रित करणे. यासाठी, मध्यवर्ती बँक संख्यात्मक किंवा परिमाणात्मक पद्धती आणि गुणात्मक (निवडक) पद्धतींचा अवलंब करते. परिमाणात्मक पद्धतींचे उद्दिष्टपत-किंमत आणि पत-प्रमाण नियंत्रित करणे हे आहे. यासाठी पुढील पद्धती वापरल्या जातात:

i) मध्यवर्ती बँकेचा दर,

ii) खुल्या बाजारातील रोख्यांची खरेदी-विक्री आणि

iii) राखीव रोख निधीच्या प्रमाणात बदल. गुणात्मक पद्धती पत वापर आणि दिशा नियंत्रित करतात. यात i) तारण-सीमांच्या आवश्यकतांचे नियमन ii) ग्राहकपत नियमन, iii) पतवाटप करणे, iv) मध्यवर्तीबँकेद्वारे थेट कारवाई करणे आणि v) नैतिक प्रभाव टाकणे, यांचा समावेश होतो.

वरील कार्याखेरीज, मध्यवर्तीबँक अनेक अतिरिक्त कार्ये करते. बँकेला i) पत, ii) किंमतीच्या पातळीतील चढ उतार iii) परकीय चलन मूल्यातील चढउतार यासंबंधीच्या सर्वसमस्यांचा अभ्यास करावा लागतो. तसेच ती आर्थिक आकडेवारी गोळा करणे, संशोधन करणे आणि माहिती देणे ही कामेही करते. मध्यवर्ती बँक आंतरराष्ट्रीयनाणे निधी (आयएमएफ) आणि जागतिक बँकेशी संबंधित बाबी हाताळते. एकंदरीत मध्यवर्ती बँक देशाची आर्थिक संरक्षक आहे.

नवीन खाजगी बँका :-

खाजगी क्षेत्रातील बँकिंग प्रक्रियेत सरकारी मालकीच्या वित्तीय संस्थांऐवजी प्रामुख्याने व्यक्ती किंवा खाजगी व्यवसायसंस्था यांच्या मालकीच्या व ते चालवत असलेल्या वित्तीय संस्था समाविष्ट असतात. याउलट सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकिंग उपक्रम सरकारी मालकीचे असतात व त्यांच्या संचलनात शासनाचा कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे सहभाग असतो. मुक्त उद्योगाला प्राधान्य देणाऱ्या देशांमध्ये खाजगी क्षेत्रातील बँकिंग जास्त प्रमाणात उपलब्ध असते. जरी

खाजगी क्षेत्रातील बँका आणि इतर वित्तीय संस्थांवर शासनाचे थेट नियंत्रण नसले तरीत्यांना बँकिंग क्षेत्राला लागू असणाऱ्या सरकारी नियमांचे पालन करावे लागते.

सन १९९१ मधील आर्थिक आणि वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा लागू केल्या नंतरच्या काळात अस्तित्वात आलेल्या बँकांना 'नवीन खासगी क्षेत्रातील बँका' म्हणतात. त्यानंतर १९९३ मध्ये बँकिंग नियमन कायद्यात बदल करण्यात आले व भारतीय बँकिंग क्षेत्रात नवीन खासगी क्षेत्रातील बँकांना प्रवेश देण्यात आला. तथापि, नवीन खासगी क्षेत्रातील बँकांच्या स्थापनेसाठी काही निकष निश्चित केले गेले होते, त्यातील काही निकष असे:

१. बँकेचे किमान निव्वळ मूल्य २०० करोड रुपये असले पाहिजे.
२. बँक प्रवर्तकांचा भरणा झालेल्या भांडवलातील हिस्सा किमान २५ टक्के असायला हवा.
३. स्थापनेपासून/काम सुरू केल्यापासून तीन वर्षांच्या काळात बँकेने समभाग लोकांसाठी खुले करायला हवे व त्यांचे मूल्य ३०० करोडपर्यंत वाढले पाहिजे.

भारतातील नवीन खाजगी बँकांची यादी:

१. बँक ऑफ पंजाब मर्यादित (सेंचुरियन बँकेत विलीनीकरण)
२. सेंचुरियन बँक ऑफ पंजाब (एचडीएफसी बँकेत विलीनीकरण)
३. डेव्हलपमेंट क्रेडिट बँक
४. एचडीएफसी बँक मर्यादित
५. आयसीआयसीआय बँक मर्यादित
६. इंडसइंड बँक मर्यादित
७. कोटक महिंद्राबँक मर्यादित
८. ॲक्सिस बँक (पूर्वीची युटीआय बँक)
९. यस (वायड्एस) बँक मर्यादित

रिझर्व बँकेने २००५ साली भारतात परदेशी बँकांच्या कार्यरत असण्यासाठी दिशानिर्देशक धोरण जाहीर केले. यात भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील स्थैर्य आणि कार्यक्षमता वाढवण्याच्या उद्देशाने दोन मार्ग व क्रमाक्रमाने

/टप्प्याटप्प्याने प्रगतीचे धोरण आखण्यात आले आहे. यापैकी एक मार्ग म्हणजे खाजगी व सार्वजनिक या दोन्ही क्षेत्रांत देशीबँकिंग प्रणालीचे विलिनीकरण/एकत्रीकरण आणि दुसरा मार्ग म्हणजे परदेशी बँकांची टप्प्याटप्प्याने व समक्रमित/समान गतीने होणारी वाढ. हे धोरण दोन टप्प्यांत विभागलेले होते. पहिला टप्प्यामार्च २००५ ते मार्च २००९ या कालावधीसाठी होता. या पहिल्या टप्प्यात मिळालेल्या अनुभवाचा आढावा घेतल्यानंतर दुसऱ्या टप्प्याला सुरुवात करायची होती; परंतु जेव्हा पहिल्या टप्प्यात मिळालेल्या अनुभवाचा आढावा घेण्याची वेळ आली तेव्हा जागतिक वित्तीय बाजारात उलथापालथ घडत होती आणि जगभरातल्या बँकांच्या आर्थिक सामर्थ्याबाबत साशंकता होती. त्यावेळी परदेशी बँकांबाबतचे तत्कालीन धोरण व प्रक्रिया पुढे चालू ठेवणे योग्य असे ठरवण्यात आले.

मार्च २०१३ पर्यंत २६ देशांतील ४३ परदेशी बँका, 'शाखा' या स्वरूपात कार्यरत आहेत, तर २२ देशांतील ४६ परदेशी बँकांची प्रातिनिधिक कार्यालये भारतात आहेत. विभेदक/विशिष्ट सेवा पुरवण्यासाठी वेगवेगळे परवाने देण्याबाबतची चर्चा अजून ही अगदीच नवीन असली तरी मर्यादित बँकिंग परवान्यासह क्रेडिट कार्ड जारी कर्ता म्हणून एक परदेशी बँक अस्तित्वात आहे. याखेरीज बऱ्याच परदेशी बँकांनी देशात बँकेतर वित्तीय संस्था (एनएफबीसी) म्हणून शिरकाव केला आहे व अनेक बँकांनी सेवा वितरण केंद्रे (कॅपिटलसेंटर्स) उभारली आहेत. प्रातिनिधिक कार्यालये म्हणून भारतात कार्यरत असलेल्या परदेशी बँका बरेचदा स्थानिक बँकांमध्ये प्रतिनिधी बँक या नात्याने काम करतात. यामुळे परदेशी बँकांना भारतीय उद्योगसंस्थांना व वित्तीय संस्थांना परदेशी चलनात कर्जे देण्याची संधी देणारा उपयुक्त मंच/प्लॅटफॉर्म प्राप्त होतो. एकूण बँक-शाखांच्या तुलनेत परदेशी बँकांच्या शाखांचे प्रमाण एक टक्क्याहून कमी असले तरी त्यांच्या बँकिंग क्षेत्रातील संपत्तीचे प्रमाण जवळपास ७ टक्के आणि नफ्याचे प्रमाण तब्बल ११ टक्के आहे.

शाखा म्हणून भारतात उपस्थित असलेल्या परदेशी बँकिंग समूहांनी ही विशेष सेवा देण्यासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन करण्यासाठी या संधीचा वापर केला. यामुळे वित्तीय महागात (काँग्लोमरेट) किंवा मोठ्या फ्रेंचाइजीची स्थापना झाली. शाखांचे नेटवर्क वाढवण्यासंबंधीच्या लवचिकतेच्या अभावी बँकेतर वित्तीय संस्थांनी सुद्धा किरकोळ ग्राहकांना लक्ष्य करणाऱ्या परदेशी बँकांना त्यांच्या कामासाठी आवश्यक असा आवाका/ व्याप्ती वाढवण्याची संधी निर्माण केली.

परदेशी बँका बाजारातील विशिष्ट गरजा ओळखण्यासाठी, उत्पादने तयार करण्यात आणि संघटनात्मक बांधकामे विकसित करण्यात नावीन्यपूर्ण मार्ग चोखाळतात. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात भारतीय बाजारपेठेची विशिष्ट समस्या असलेली रोख संकलन आणि चेक वटविण्याच्या प्रक्रियेतील अकार्यक्षमता लक्षात घेऊन सादर केलेली रोख व्यवस्थापन योजना. सिटीकॅश आणि सिटी चेक ही उत्पादने यावरच आधारित होती. अधिक महत्त्वाची बाब ही, की या बँकांकडे भारतीय बाजारामधील उणिवांवर उपाय शोधण्यासाठी एक खास विभाग होता. भारतात यशस्वी झालेली उत्पादने इतर उगवत्या/ उदयोन्मुख बाजारपेठांमध्ये प्रविष्ट केली जात. प्रतिभूतता (सेक्युरिटायझेशन), परदेशी चलन डेरीव्हेटीव्हज, ट्रॅव्हलर्सचेक्स, श्रृंखलाबद्ध वित्तपुरवठा आणि क्रेडिट स्कोअरकार्ड अशीयाची अनेक उदाहरणे आहेत.

या बँकांनी अनेकदा त्यांच्या देशांतील जोखीम व्यवस्थापन पद्धती लागू केल्या. त्याचप्रमाणे कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी, विकासाची/आर्थिक धोरणांची शाश्वतता आणि वारसा इमारती, स्थानिक कला व हस्तकलांचे संरक्षण इत्यादी मुद्द्यांवर पुढाकार घेतला. या संदर्भातील त्या बँकांच्या योगदानातून स्थानिक सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचा भाग होण्यासाठी पावले उचलली गेली.

रिझर्व्हबँक ऑफ इंडियाने ऑगस्ट २०१५ मध्ये ११ संस्थांना पेमेंट बँका, तर सप्टेंबर २०१५ मध्ये १० संस्थांना लघु वित्त बँका (एसएफबी) स्थापन करण्यास

परवानगी दिली आहे. या बँका लोकसंख्येच्या विशिष्ट गटाच्या गरजांवर लक्ष केंद्रित करून त्यानुसार सेवा पुरवतात.

लघु वित्त बँका स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट वित्तीय समावेश वाढवणे हे असेल. याकरता (१) बचतीच्या माध्यमांची (सेविंग व्हेइकल्स) तरतूद (२) छोटे व्यवसायिक, लहान आणि सीमांत शेतकरी; सूक्ष्म आणि लघु उद्योग तसेच इतर असंघटित क्षेत्रातील संस्थांना उच्च तंत्रज्ञान-कमी खर्चाच्या कार्यप्रणालीतून पतपुरवठा करण्याची तरतूद केली जाईल.

नचिकेत मोर समितीने आर्थिक समावेशाबाबत एसएफबीची शिफारस केली होती.

एसएफबीच्या क्रियाकलापांची व्याप्ती:

लघु वित्त बँका प्रामुख्याने मूलभूत बँकिंग उपक्रम राबवू शकतील. यात ठेवी स्वीकारणे आणि लहान व्यवसायिक घटक, लहान आणि सीमांत शेतकरी, सूक्ष्म आणि लघु उद्योग आणि असंघटित क्षेत्रातील घटकांना कर्ज देण्याचा समावेश आहे. लघु वित्त बँकांच्या कामकाजाच्या क्षेत्रात कोणतेही बंधन येणार नाही.

लघु वित्त बँक (एसएफबी) स्थापन करणाऱ्यासाठीचे निकष:

वित्त क्षेत्रात १० वर्षांचा अनुभव असलेल्या व्यक्ती/ व्यवसाय, बँकेतर वित्त कंपनी (एनबीएफसी), सूक्ष्म वित्त कंपनी, स्थानिक क्षेत्रातील बँका एसएफबी स्थापन करण्यास पात्र आहेत.

लघु वित्त बँकांसाठी किमान भरणा केलेले भांडवल रु. १०० करोड असायला हवे. अशा बँकेच्या भरणा केलेल्या भांडवलामध्ये प्रवर्तकांचे किमान प्रारंभिक योगदान कमीत कमी ४० टक्के असेल आणि बँकेचा व्यवसाय सुरू होण्याच्या तारखेपासून १२ वर्षांच्या आत हळूहळू ते २६ टक्क्यांपर्यंत खाली आणले जाईल. लघु वित्त बँकेत परदेशी भागभांडवल खासगी क्षेत्रातील बँकांच्या थेट परकीय गुंतवणुकीच्या (एफडीआय) धोरणानुसार (वेळोवेळी केल्या जाणाऱ्या सुधारणांप्रमाणे) असेल.

लघु वित्त बँकांना समयोजित निव्वळ बँक कर्जापैकी (एएनबीसी) ७५ टक्के कर्ज वाटप प्राधान्यक्षेत्र कर्जपुरवठा (पीएसएल) म्हणून वर्गीकरणासाठी रिझर्व्ह बँकेने पात्र ठरवलेल्या क्षेत्रांत करणे आवश्यक आहे.

लघु वित्त बँकांना रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या निकषा नुसार रोख राखीव प्रमाण (सीआरआर) आणि वैधानिक चल निधीप्रमाण (एसएलआर) राखणे आवश्यक आहे. त्याच्या कर्जाच्या पोर्टफोलिओच्या कमीतकमी ५० टक्के कर्जे आणि अग्रिमे रु. २५ लाख असणे आवश्यक आहे.

लघु वित्त बँका काय करू शकतात?

- ग्राहकांसाठी परकीय चलन विक्री.
- म्युच्युअल फंड, विमा आणि पेन्शनची विक्री.
- एका पूर्णबँकेत रूपांतरित होऊ शकते.
- लघु वित्त बँका कायकरू शकत नाहीत?
- मोठ्या कर्जांना मुदतवाढ देणे.
- साहाय्यक कंपन्या तयार करू शकत नाहीत आणि अत्याधुनिक उत्पादनांमध्ये व्यवहार करू शकत नाहीत.

पेमेंट बँका :-

पेमेंट बँक स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट वित्तीय समावेश वाढवणे हे असेल. यासाठी पुढील सेवा प्रदान केल्या जातील: (१) छोटी बचत खाती (२) स्थलांतरित कामगार कामगार, कमी उत्पन्न असणारी कुटुंबे, लहान व्यवसाय, इतर असंघटित क्षेत्रातील संस्था आणि इतर वापरकर्त्यांसाठी पेमेंट / रेमिटन्स सेवा. त्या ग्राहकांना कर्ज देणार नाहीत आणि त्यांचा निधी सरकारी कागदपत्रांमध्ये आणि बँक ठेवींमध्ये जमा करावा लागेल.

उपक्रमांची व्याप्ती

मागणी ठेवी (डिमांड डिपॉझिट) ची स्वीकृती- पेमेंट्स बँकेत सुरुवातीला वैयक्तिक ग्राहक जास्तीत जास्त १००,००० रुपयांचा निधी खात्यात ठेवू शकतील.

एटीएम / डेबिट कार्ड जारीकरणे – पेमेंट्स बँका क्रेडिट कार्ड जारीकरू शकत नाहीत. विविध मार्गांद्वारे देयके आणि पैसे पाठविणे.

दुसऱ्या बँकेचे व्यवसाय प्रतिनिधी (बीसी) म्हणून काम करणे. (बीसीसंबंधी रिझर्व्ह बँकेच्या मार्गदर्शक सूचनांच्या अनुसार) म्युच्युअल फंड युनिट्स आणि विमा उत्पादने इत्यादी साध्या आर्थिक उत्पादनांचे विना-जोखीम वितरण. पेमेंट्स बँक कर्ज देऊ शकत नाही.

पेमेंट बँका स्थापनेचे निकष

विद्यमान नॉन-बँक प्री-पेड पेमेंट इन्स्ट्रुमेंट (पीपीआय) जारी कर्ता; आणि इतर घटक जसे की व्यक्ती/व्यावसायिक; बानेत्र वित्त संस्था (एनबीएफसी), कॉर्पोरेट व्यवसाय प्रतिनिधी (बीसी), मोबाईल टेलिफोन कंपन्या, सुपरमार्केट चेन, कंपन्या, रहिवाशांच्या मालकीच्या आणि त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या वास्तविक क्षेत्र सहकारी संस्था आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था पेमेंट्स बँक स्थापित करण्यासाठी अर्ज करू शकतात.

पेमेंट्स बँका स्थापन करण्याची पात्रता म्हणजे प्रवर्तक/प्रवर्तकांचे गट व्यावसायिक अनुभवाचा विश्वासार्ह पूर्वेतिहास असलेले 'सक्षम आणि योग्य' असावेत किंवा त्यांनी त्यांचे व्यवसाय कमीतकमी पाच वर्षांसाठी चालवलेले असावेत.

लघु वित्त बँकांसाठी किमान भरणा केलेले भांडवल रु. १०० कोटी असेल. शासकीय बाँडमधील किमान ७५ टक्के ठेवी आणि कमाल २५ टक्के इतर अनुसूचित व्यावसायिक बँकांकडे असतील.

पेमेंट्स बँकेच्या भरणा केलेल्या भांडवलामध्ये प्रवर्तकांचे प्रारंभिक योगदान व्यवसाय सुरू झाल्यापासून पहिल्या पाच वर्षांत किमान ४० टक्के असेल. ग्राहकांच्या तक्रारी हाताळण्यासाठी बँकेकडे सामर्थ्यशाली ग्राहक तक्रार कक्ष असावा. सामान्यपणे स्वीकारले जाणारे मानदंड आणि निकषांना अनुसरून सुरुवातीपासूनच बँकेचे कार्य पूर्णपणे नेटवर्क आणि तंत्रज्ञानावर आधारित असले पाहिजे.

पेमेंट बँका काय करू शकतात?

- इंटरनेट बँकिंग सेवा देणे, म्युच्युअल फंडांची विक्री, विमा आणि निवृत्ती वेतन देणे.
- व्यवसाय प्रतिनिधित्व आणि एटीएम घेणे.
- ग्राहकांसाठी देयके भरण्याची सेवा उपलब्ध करणे.
- मोबाइल फोनवरून रकमेचे हस्तांतरण आणि प्रेषण करण्याची सेवा उपलब्ध करून देणे.
- बँकेपेक्षा कमी शुल्कात फॉरेक्स सेवा देणे.
- प्रवाशांना संपूर्ण भारत भर डेबिट किंवा एटीएम कार्ड म्हणून वापरता येईल असे फॉरेक्स कार्ड देणे.
- 'अॅपल पे' सारख्या तृतीय पक्षाला कार्ड स्वीकृती देणे.

पेमेंट बँका काय करू शकत नाहीत?

- क्रेडिट कार्ड देणे.
- कर्जाची मुदत वाढवणे.
- भारताबाहेर पैसे पाठवणे.
- अनिवासी भारतीयांकडून ठेवी स्वीकारणे.

2.2. बँक खाती- खात्यांचे प्रकार, कार्यपद्धती व संचालन

बँक खात्यांचे विविध प्रकार:

बचत खाते, नियमित बचत खाते, चालू खाते, आवर्तीठेव खाते, निश्चित ठेव खाते, डिमॅट खाते, अनिवासी खाते

१) बचत खाते: -

अ) मूलभूत बचत बँक ठेव खाते (बीएसबीडीए)

हे खाते सामान्य बँकिंग सेवा मानले जाईल.

या खात्यासाठी, किमान शिल्लक ठेवणे आवश्यक नाही.

खातेदारांना एटीएम कार्ड / एटीएम कम डेबिट कार्ड, रूपे कार्ड दिले जाईल.

एका महिन्यात जमा केल्या जाणाऱ्या ठेवींच्या संख्येवर कोणतीही मर्यादा असणार नाही; परंतु खातेदारांना एका महिन्यात जास्तीत जास्त ४ वेळा पैसे काढण्याची मुभा असेल, ज्यात एटीएमद्वारा पैसे काढणे देखील समाविष्ट आहे.

वरील सुविधा निःशुल्क दिल्या जातील. मूलभूत बचत बँक ठेव खाते वापरत नसण्याबद्दल किंवा वापरत नसलेले खाते कार्यान्वित करण्यासाठी कोणतेही शुल्क आकारले जात नाही.

या खात्यासाठी अधिकर्षाची (ओव्हरड्राफ्टची) सुविधा रु. ५००० / - पर्यंत मिळते.

ब) मूलभूत बचत बँक ठेव खातीस्मॉल स्कीम (बीएसबीडीएस)

ह्या खात्यांसाठी किमान कागदपत्रे म्हणजे स्वयंसाक्षांकित रहिवास पुरावा आणि छायाचित्रे लागतात. या खात्यासाठी केवायसी सादरीकरणात सवलत आहे.

एकूण कर्ज एका वर्षात १ लाख रुपयांपेक्षा जास्त नसावे. कोणत्याही वेळी जास्तीत जास्त शिल्लक रु. ५०,००० पर्यंत असावी.

रोख रक्कम काढणे आणि हस्तांतरणे एका महिन्यात रु. १०,००० / - पेक्षा जास्त नसावी.

या खात्यात केवायसी औपचारिकता पूर्ण केल्याशिवाय परदेशी खात्यातून रक्कम जमा केली जाऊ शकत नाही.

हे खाते केवळ कोअर बँकिंग सोल्यूशनशी संबंधित बँकांमध्ये किंवा अशा शाखांमध्ये उघडले जाऊ शकते, जिथे अटींच्या पूर्ततेची शहानिशा करणे बँकेच्या कर्मचारी वर्गाला शक्य आहे.

२) नियमित बचत बँक खाते

कोणतीही रहिवासी वैयक्तिक-एकल खाती, संयुक्त खात्यांमधील दोन किंवा अधिक व्यक्ती, संघटना, क्लब इत्यादी या खात्यास पात्र आहेत. ठेवीदारास माफक ऋणाचा पर्याय उपलब्ध. दरवर्षी दोन विनामूल्य धनादेश पुस्तके दिली जातात. निःशुल्क इंटरनेट बँकिंग सुविधा दिली जाते. शिलकीची चौकशी, एनईएफटी, बिल पेमेंट, मोबाईल रिचार्ज इत्यादी सेवा मोबाइल फोन द्वारे दिल्या

जातात. विद्यार्थी आवश्यक कागदपत्रे देऊन हे खाते शून्य शिल्लक ठेवून उघडू शकतात.

३) चालू खाते

कोणतीही रहिवासी वैयक्तिक खाती, संयुक्त खात्यांमधील दोन किंवा अधिक व्यक्ती, संघटना, मर्यादित कंपनी, धार्मिक संस्था, शैक्षणिक संस्था, धर्मादायसंस्था, क्लब इत्यादी या खात्यास पात्र आहेत.

देयके अमर्यादित वेळा दिली जाऊ शकतात. देशाच्या कोणत्याही भागातून संबंधित खात्यात निधी पाठविला जाऊ शकतो. अधिकर्षाची सुविधा उपलब्ध असते. इंटरनेट बँकिंग सुविधा उपलब्ध असते.

४) आवर्तीठेव खाते संचयी ठेव योजना

कोणतीही रहिवासी वैयक्तिक खाती, संयुक्त खात्यांमधील दोन किंवा अधिक व्यक्ती, संघटना, क्लब, संस्था विशेषतः आरबीआयने परवानगी दिलेल्या एजन्सीज इत्यादी, हे खाते एकल / संयुक्त नावे उघडण्यास पात्र आहेत.

नियतकालिक / मासिक हप्तारू ५०/ पासून सुरू होणार् ा कोणत्याही रकमेसाठी असू शकतो. खाते ६ महिन्यांपासून ते १२० महिन्यांपर्यंतच्या १ महिन्याच्या पटीतल्या कोणत्याही कालावधीसाठी उघडले जाऊ शकते. योजनेच्या सुरुवातीला हप्त्यासाठी निवडलेली रक्कम दरमहा देय असते. एकदा हप्त्यांची संख्या निश्चित केल्यावर त्यात बदल करता येत नाही. मंजूर व्याजदर प्रत्येक तिमाहीमध्ये चक्रवाढीने वाढविला जातो. परिपक्वतेनंतरची रक्कम अंतिम हप्ता जमा झाल्या नंतर एक महिन्याने ग्राहकांना दिली जाते. ठेवीदारास पासबुक देण्यात येते. एकत्रित ठेवींवरिल आयकर कायद्यात नुकत्याच झालेल्या बदलांनुसार व्याजावर टीडीएस लागू होतो.

५) मुदत ठेव खाते

अ) शॉर्टडिपॉझिट पावती

बँका ग्राहकांकडून ७ दिवसांपासून कमाल १० वर्षांपर्यंतच्या काळासाठी ठेवी स्वीकारतात.

किमान ७ दिवस किंवा त्यापेक्षा जास्त; परंतु १७९ दिवसांपेक्षा कमी कालावधीच्या ठेवी 'शॉर्टटिडिपॉझिट' म्हणून वर्गीकृत केल्या आहेत.

या योजनेअंतर्गत ७ ते १४ दिवसांच्या कालावधीसाठी किमान ५ लाख रुपयांची रक्कम जमा करता येते.

ब) मुदत ठेव पावती

कोणतीही रहिवासी वैयक्तिक-एकल खाती, संयुक्त खात्यांमधील दोन किंवा अधिक व्यक्ती, संघटना, अज्ञान, सोसायटी, क्लब इत्यादीया खात्यास पात्र आहेत. महानगरांत आणि शहरी शाखांमध्ये एफडीआरची रक्कम किमान १०,००० रुपये, तर ग्रामीण आणि अर्धशहरी आणि ज्येष्ठ नागरिकांसाठी ५,००० रुपये आहे. शासकीय पुरस्कृत योजनांतर्गत ठेवण्यात येणाऱ्या अनुदानासाठी, मार्जिन मनी, बयाणा रक्कम आणि कोर्टाने संलग्न केलेल्या/ आदेश दिलेल्या ठेवींसाठी किमान रकमेचे निकष लागू होणार नाहीत. परिपक्व होण्यापूर्वी ठेवीदार त्यांच्या ठेवीची रक्कम परत करण्यास सांगू शकतात. मॅच्युरिटीपूर्वी रकमेची परतफेड करण्यास परवानगी आहे. व्याजदर ठेवींच्या कार्यकाळानुसार आणि बँकेनुसार बदलतो. तसेच बँक जेव्हादर बदलते तेव्हा व्याजदर बदलतो. ज्येष्ठ नागरिकांना एका वर्षासाठी आणि त्यापेक्षा जास्त काळासाठी ठेवलेल्या ठेवींवर ०.५०% जादा व्याज दर लागू होतो.

६) डिमॅट खाते

सम भागांवर तणावमुक्त व्यवहार करण्यासाठी वापरले जाते. व्यक्ती, अनिवासी भारतीय, विदेशी संस्थागत गुंतवणूकदार, परदेशी नागरिक, कॉर्पोरेट, विश्वस्त, क्लिअरिंग हाऊस, वित्तीय संस्था, क्लिअरिंग मेंबर, म्युच्युअल फंड, बँका आणि इतर डिपॉझिटरी खाते.

हे खाते उघडण्यासाठी फॉर्म भरावा लागतो. अर्जदाराचा फोटो तसेच मतदार ओळखपत्र/पासपोर्ट/आधारकार्ड/ड्रायव्हिंग लायसन्सची छायाप्रत जोडावी लागते. अर्जदारास प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर लगेचच डिमॅट खाते क्रमांक दिला जातो.

या खात्या अंतर्गत प्रदान केलेल्या सुविधा म्हणजे - डिमॅट खाती उघडणे व वापरणे, डिमटेरियलायझेशन, रीमटेरियलायझेशन, खरेदी, विक्री, तारण ठेवणे व रद्द करणे, सुरक्षित ताबा.

७) अनिवासी खाते

अ) एनआरओ (अनिवासीसामान्यरूपये) खाते

ब) एनआरई (अनिवासीबाह्य रूपये) खाते

क) एफसीएनआर(परकीयचलन अनिवासी) खाते

2.2 भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील अलीकडील ट्रेंडस्/ प्रवाहः

ई-बँकिंग, ई-वॉलेट्स, बँक विलीनीकरण आणि एकत्रीकरण

ई-बँकिंगमध्ये माहिती तंत्रज्ञान (आय.टी.) आधारित बँकिंगचा समावेश आहे. या पद्धतीत बँकिंग सेवा संगणक नियंत्रित प्रणालीद्वारे दिल्या जातात. यामध्ये ग्राहकांशी थेट संपर्क/ सन्मुखता (इंटरफेस) आहे. ग्राहकांना बँकेच्या आवारात जाण्याची गरज नाही.

ई-बँकिंगचे फायदे

बँकांसाठी सेवेचा खर्च कमी होतो.

बँकेच्या आवारात जाण्याची आवश्यकता नसल्यामुळे ग्राहकांना सोयीस्कर आहे.

त्रुटी कमी होण्याचे प्रमाण खूप कमी आहे.

ग्राहक कधीही एटीएम मशीनमधून पैसे काढू शकतो.

क्रेडिट कार्ड आणि डेबिट कार्ड यांमुळे ग्राहकांना किरकोळ दुकानातून सूट

मिळू शकते.

ग्राहक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने सहजपणे निधी हस्तांतरित करू शकतात.

ई-बँकिंग अंतर्गत लोकप्रिय सेवा :

स्वयंचलित टेलरमशीन्स (एटीएम), क्रेडिट कार्डे, डेबिट कार्डे, इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर (ईएफटी), मोबाइल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, टेलि-बँकिंग, होम बँकिंग, डिमॅट सुविधा, चेक ट्रॅकेशन पेमेंट पद्धत

स्वयंचलित टेलर मशीन (एटीएम):

एटीएम एक संगणकीकृत दूरसंचाराचे साधन आहे. यामुळे ग्राहकांना मानवी हस्तक्षेपाशिवाय सार्वजनिक ठिकाणी आर्थिक व्यवहार करता येतात. एटीएममुळे ग्राहकांना रोख रक्कम काढणे, मिनीस्टेट मॅटची विनंती इ. अनेक बँकिंगची कामे करता येतात. एटीएमचे फायदे असे:

२४ तास सेवा : एटीएम २४ तास सेवा प्रदान करतात. दिवसा किंवा रात्री कोणत्याही वेळी ग्राहक काही मर्यादेपर्यंत रोख रक्कम काढू शकतो.

ग्राहकांसाठी सोयीस्कर: एटीएम बँकेच्या ग्राहकांना सोयीचे आहे. आजकाल एटीएम सुविधा फक्त बँकेच्या आवारात असण्याऐवजी इतर अनेक ठिकाणी, जसे की विमानतळांवर, रेल्वेस्थानकांवर इत्यादी उपलब्ध असतात.

कर्मचार्यांसाठी कमी काम : एटीएम बँकेच्या कर्मचार्यांवर कामाचा दबाव कमी करतात आणि त्यामुळे बँक आवारातल्या रांगा टाळल्या जातात.

त्रुटीविरहित सेवा : एटीएमशी मानवी त्रुटींचा संबंध नाही त्यामुळे एटीएम कोणत्याही त्रुटी शिवाय सेवा प्रदान करतात. ग्राहक अचूक रक्कम मिळवू शकतो.

प्रवाशांसाठी फायदेशीर : एटीएम प्रवाशांसाठी खूप उपयुक्त ठरतात. एटीएम मुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणात रोख रक्कम बाळगण्याची आवश्यकता उरलेली नाही.

इलेक्ट्रॉनिक हस्तांतरण : इलेक्ट्रॉनिक हस्तांतरणात इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने ग्राहकांच्या खात्यात पैसे जमा होतात किंवा खर्ची पडतात. बँक ग्राहक रोख रक्कम न बाळगता क्रेडिट किंवा डेबिट कार्डचा वापर करून वस्तू आणि सेवा खरेदी करू शकतात. बँकर्सकडून ग्राहकांना कार्डे दिली जातात. या प्रणालीचे काम पिन (वैयक्तिक ओळख क्रमांक) वर चालते. व्यवहार करण्यासाठी ग्राहक कार्ड रीडर डिव्हाइस/ कार्ड वाचणारे उपकरण वापरून कार्ड स्वाइप करतो. इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग आणि इंटरनेट बँकिंगच्या विकासांमुळे ग्राहकांना त्यांच्या सेवांचा उपयोग करण्यास मदत झाली.

टेलि-बँकिंग :

हल्ली याचा वापर वाढत्या प्रमाणात केला जातो आहे. हे विपणन, बँकिंग सेवांसाठी एक वितरण चॅनेल आहे. ग्राहक फोनवर कुठूनही आणि कधीही व्यवसायाशी निगडित रोख-विरहित बँकिंग करू शकतो. टेलि-बँकिंगची सेवा देण्यासाठी स्वयंचलित व्हाईस रेकॉर्डरचा वापर केला जातो.

मोबाइल बँकिंग :

बँकांनी अलीकडेच सुरू केलेली ही आणखी एक महत्त्वपूर्ण सेवा आहे. ग्राहक त्याचा उपयोग सेल फोनच्या मदतीने करू शकतात. बँक विशिष्ट सॉफ्टवेअर बसवते आणि ग्राहकांना या सेवेचा वापर करता यावा म्हणून संकेत शब्द देते.

होम बँकिंग :

भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील हा आणखी एक महत्त्वाचा नवीन बदल आहे. ग्राहक त्यांच्या घरातून किंवा कार्यालयातून अनेक व्यवहार करू शकतात. ते टेलिफोनच्या मदतीने शिल्लक तपासू शकतात आणि निधी हस्तांतरित करू शकतात; परंतु आपल्या देशात याचा वापर तितकासा लोकप्रिय झालेला नाही.

इंटरनेट बँकिंग :

भारतीय बँकिंग क्षेत्रात हा अलीकडचा ट्रेंड/कल आहे. माहिती तंत्रज्ञानात झालेल्या विकासाचा हा परिणाम आहे. इंटरनेट बँकिंग म्हणजे ज्याच्याकडे वैयक्तिक संगणक व ब्राउझर आहे असा कोणताही वापरकर्ता किंवा ग्राहक त्याच्या बँक वेबसाइटवर कनेक्ट होऊ शकतो/संपर्क साधू शकतो आणि इलेक्ट्रॉनिक वितरण वाहिनीद्वारे उपलब्ध असलेली कोणतीही सेवा वापरू शकतो. दूरस्थ ठिकाणी प्रतिसाद देण्यासाठी मानवी चालक नसतात. बँक वेबसाइटच्या मेनूमध्ये सूचीबद्ध सर्व सेवा उपलब्ध असतील.

डिमॅट बँकिंग

डिमॅट बँकिंग म्हणजेच डी-मटेरियलायझेशन. भारतीय बँकिंग क्षेत्रात ही अलीकडील अस्तित्वात आलेली बाब आहे. ज्या ग्राहकाला स्टॉक मार्केटमध्ये किंवा समभागात गुंतवणूक करायची इच्छा असेल त्यांचे व्यावसायिक बँकांत हे

खाते असणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारच्या खात्यांची देखभाल करण्यासाठी ग्राहकांना बँकांना काही वार्षिक शुल्क द्यावे लागते.

क्रेडिट कार्डे:

क्रेडिट कार्ड म्हणजे एक लहान प्लॅस्टिक कार्ड. उपभोक्ता या कार्डचा वापर देय द्यायची एक प्रणाली म्हणून करतो. यामुळे कार्ड धारकांना वस्तू आणि सेवा खरेदी करता येतात. या वस्तू आणि सेवांसाठी पैसे देण्याकरता कार्ड धारक वचनबद्ध असतो. कार्ड जारी कर्ता एक फिरते खाते तयार करून ग्राहकांना (किंवा वापरकर्त्याला) एक ऋण व्यवस्था देतो ज्यामधून वापरकर्ता व्यापाऱ्यास पैसे भरण्यासाठी किंवा इतर वापरासाठी रोख रक्कम म्हणून पैसे घेऊ शकतो. क्रेडिट कार्ड चार्ज कार्ड पेक्षा वेगळे आहे. चार्ज कार्डमध्ये प्रत्येक महिन्यात संपूर्ण देय रक्कम भरणे आवश्यक आहे. याउलट, क्रेडिट कार्डे ग्राहकांना कर्जाची थकबाकी देतात. या थकबाकीवर व्याज आकारले जाते. क्रेडिट कार्ड रोख कार्डपेक्षाही वेगळे असते, जे कार्डच्या मालकाद्वारे चलनाप्रमाणे वापरले जाऊ शकते. बहुतेक क्रेडिट कार्डे बँकांद्वारे किंवा पतसंस्थांकडून दिली जातात.

डेबिट कार्डे:

डेबिट कार्ड हे बँक कार्ड किंवा चेक कार्ड म्हणून देखील ओळखले जाते. हे एक प्लॅस्टिक कार्ड आहे जे कार्ड धारकास त्याच्या किंवा तिच्या बँक खात्यात / वित्तीय संस्थेत इलेक्ट्रॉनिक प्रवेश प्रदान करते. काही कार्डांकडे संग्रहित मूल्य असते ज्यातून पैसे दिले जातात, तर बहुतेक कार्डांबाबत कार्ड धारकाच्या बँकेला पैसे देणाऱ्याच्या निर्देशित खात्यातून पैसे काढून प्राप्त कर्त्याच्या खात्यात भरण्यासाठी संदेश पाठविला जातो. खरेदी करताना रोख पैशांसाठी पर्यायी पेमेंट पद्धत म्हणून या कार्डचा वापर केला जाऊ शकतो. काही वेळा ही कार्डे केवळ इंटरनेटवरील वापरासाठी तयार केलेली असतात आणि म्हणून वस्तुरूपात कोणतेही कार्ड नसते. बऱ्याच देशांमध्ये डेबिट कार्डचा वापर इतका व्यापक झाला आहे, की त्यांच्या वापराच्या प्रमाणाने धनादेशाला मागे टाकले आहे किंवा त्यांनी संपूर्ण पणे धनादेशांची आणि काही प्रमाणात रोखीच्या

व्यवहारांची ही जागा घेतली आहे. क्रेडिट कार्डांप्रमाणे डेबिट कार्ड टेलिफोन आणि इंटरनेट खरेदीसाठी मोठ्या प्रमाणात वापरले जातात. तथापि, क्रेडिट कार्डच्या विपरीत, डेबिट कार्डचा वापर करून दिलेला निधी धारकाच्या नंतरच्या तारखेला परत देण्याऐवजी ताबडतोब धारकाच्या बँक खात्यातून वर्ग केला जातो.

चेक ट्रंकेशन पेमेंट सिस्टम (सीटीपीएस) :

ट्रंकेशन म्हणजे चेक काढणाऱ्या (ड्रॉवर) बँकेने काढलेल्या कागदी चेक्सचा ते वटवणाऱ्या (ड्रॉई) बँकेकडे जाणारा लोंढा/प्रवाह थांबवण्याची प्रक्रिया. कागदी चेकमध्ये ड्रॉई बँकेकडे जाण्यापूर्वी कुठे तरी काटछाट/ट्रंकेशन केले जाते आणि एमआयसीआर फिल्ड्स, सादरीकरणाची तारीख, सादर करणारी बँक यांसारख्या संबंधित माहितीसह चेकची इलेक्ट्रॉनिक प्रतिमा, ड्रॉई बँकेकडे पाठवली जाते. अशा रीतीने ट्रंकेशन प्रक्रियेच्या अंमलबजावणीमुळे अपवाद वगळता प्रत्यक्ष चेक्स एका शाखेकडून दुसऱ्या शाखेकडे पाठवण्याची गरज उरणार नाही.

परिणामी धनादेश वटवण्यासाठी लागणारा वेळ, त्याच्या वाहतुकीची किंमत आणि प्रक्रियेत होणारा विलंब इत्यादी प्रभावीपणे कमी होईल आणि अशा प्रकारे धनादेश संकलन किंवा वसुलीची प्रक्रिया वेगवान होईल.

ई-वॉलेट :

ई-वॉलेट हा इलेक्ट्रॉनिक कार्डचा एक प्रकार आहे. याचा वापर संगणक किंवा स्मार्ट फोनद्वारे ऑनलाइन केलेल्या व्यवहारांसाठी केला जातो. त्याची उपयुक्तता क्रेडिट किंवा डेबिट कार्डसारखीच आहे. देयके देण्यासाठी ई-वॉलेट त्या व्यक्तीच्या बँक खात्याला जोडलेले असणे आवश्यक आहे.

ई-वॉलेटमध्ये प्रामुख्याने सॉफ्टवेअर आणि माहिती असे दोन घटक आहेत. सॉफ्टवेअर हा घटक वैयक्तिक माहिती संग्रहित करतो आणि डेटा सुरक्षित आणि कूटबद्ध करतो. माहिती हा घटक म्हणजे वापरकर्त्याने दिलेल्या तपशिलांचा डेटाबेस आहे. यात त्यांचे नाव, पत्ता, देय द्यायची पद्धत, देय रक्कम, क्रेडिट किंवा डेबिट कार्ड तपशील इत्यादींचा समावेश आहे.

ई-वॉलेट खाते सुरू करण्यासाठी वापर कर्त्यास त्याच्या/ तिच्या उपकरणावर सॉफ्टवेअर स्थापित करावे लागते आणि संबंधित आवश्यक माहिती भरावी लागते.

ऑनलाइन खरेदी केल्यानंतर, ई-वॉलेट आपोआप पेमेंट फॉर्मवरील वापरकर्त्याच्या माहिती मध्ये भरते. ई-वॉलेट सक्रिय करण्यासाठी वापरकर्त्याला त्याचा संकेतशब्द टाकावा लागतो. एकदा ऑनलाईन पेमेंट झाल्यावर ग्राहकाला इतर कोणत्याही वेबसाइटवर ऑर्डर फॉर्म भरण्याची आवश्यकता नसते कारण माहिती डेटाबेसमध्ये संग्रहित होते आणि स्वयंचलितपणे अद्ययावत केली जाते.

विलीनीकरण :

सध्या बँकिंग क्षेत्रातील परिस्थिती रणांगण सदृश आहे. त्यामुळे प्रत्येक नवीन बँक नव्या आर्थिक योजना बनवून इतरांवर मात करण्याचा प्रयत्न करते. विलीनीकरण आणि एकत्रीकरणाची ढाल घेणे हा स्पर्धेपासून बचावण्याचा सर्वांत सुरक्षित मार्ग आहे. दोन भिन्न घटकांना एकत्र करून एका घटकामध्ये विलीन करण्याचीही सर्वांत प्रभावी पद्धत आहे.

उदारीकरण आणि इतर धोरणांमुळे बँकिंग क्षेत्राला सोयीस्करपणाची सीमा पार करण्यासाठी कार्यक्षम वाढविणे ही मूलभूत गरज आहे. हा ब्लॉग आपणास बँकिंग क्षेत्राच्या कामगिरीवर विलीन आणि एकत्रीकरणाच्या परिणामाचे मूल्यांकन करण्यास मदत करेल.

बँकांमध्ये विलीनीकरण आणि एकत्रीकरणाची कारणे :

पुढील उद्दिष्टांसाठी बँका विलीनीकरण आणि एकत्रीकरण स्वीकारतात -

- बाजारातील स्पर्धेची पातळी कमी करण्यास मदत होते.
- स्पर्धेत वाढ न करता बाजारपेठ वाढविणे.
- दोन्ही बँकांची संसाधने मिळून बँक अधिक मालमत्ता मिळवते.
- कमी प्रमाणात गुंतवणूक करूनही अधिक भांडवल वापरायला मिळते.
- दोन बँका एकत्र झाल्या, की त्यांची ग्राहकसंख्याही दुप्पट होते.
- जागतिक पातळीवर स्पर्धा करण्याची संधी मिळते.

विलीनीकरण आणि एकत्रीकरणाचा परिणाम बँकांच्या उत्पादन क्षमतेला चालना देण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवितो. याशिवाय, या प्रक्रियेमुळे बाजारात विकासासाठी प्रयत्नशील असलेल्या; परंतु आवश्यक संसाधने आणि भांडवल नसलेल्या इतर बँकांपेक्षावर चढ होणे शक्य होते.

बँकांचे विलीनीकरण करण्याबाबत सरकारचे मत-

ऑगस्ट २०१९ मध्ये, अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी सार्वजनिक क्षेत्रातील १० बँकांचे चार मोठ्या बँकांमध्ये विलीनीकरण करण्याची घोषणा केली. त्यामुळे बँकिंग क्षेत्राच्या अर्थव्यवस्थेसाठी चालना देणाऱ्या घटनांची मालिका तयार झाली.

एका आठवड्यानंतर, केंद्रसरकारने सांगितले, की या विलीनीकरणामुळे भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची एकूण संख्या कमी होईल. ही संख्या २७ बँकांवरून १२ बँकांवर येईल. त्याव्यतिरिक्त, सरकारने पीएसबीमध्ये ५५,२५० कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक जाहीर केली.

अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांच्यानुसार कॅनरा बँक आणि सिंडिकेट बँक एकाच संस्थेत विलीन होतील. तर, युनियन बँक ऑफ इंडिया, कॉर्पोरेशन बँक आणि आंध्रा बँक एकत्रितपणे एक घटक म्हणून काम करतील. त्याचप्रमाणे इंडियन बँक आणि अलाहाबाद बँक ही एक घटक बनतील. पुढे, निर्मला म्हणतात की सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया आणि बँक ऑफ इंडिया स्वतंत्रपणे कार्यरत राहतील.

या एकत्रीकरणानंतर, देशात आधी २७ पीएसबी होत्या त्या आता केवळ १२ राहतील. विलीनीकरण आणि एकत्रीकरणामुळे पंजाब नॅशनल बँक भारतातील दुसर्ा क्रमांकाची पीएसबी म्हणून उदयास येईल, जिचा एकूण व्यवसाय १७.५ लाख कोटी रुपये आहे.

तसेच, सिंडिकेट बँक आणि कॅनरा बँकेच्या विलीनीकरणानंतरच्या एकूण व्यवसायाची गणना १५.२० लाख कोटी रुपयांपर्यंत जाते म्हणूनच, ही भारतातील चौथी सर्वात मोठी पीएसबी होईल.

शासकीय घोषणेनंतरची परिस्थिती

अर्थमंत्र्यांच्या घोषणेनंतर येथे काही स्पष्ट बदल दिसू शकतात: युनायटेड बँक, पीएनबी आणि ओबीसीयांचे एकत्रीकरण १८ लाख कोटी रुपयांच्या महसुलासह दुसर् क्रमांकाची पीएसबी तयार करेल. त्यांचे शाखांचे जाळे देशात दुसर् क्रमांकावर असल्याने, त्यांची देशात आणि जागतिक पातळीवर उपस्थिती जाणवेल. तसेच चालू व बचत खाती (सीएसए) मोठ्या प्रमाणावर असतील.

एकत्रित स्वरूपात अलाहाबाद आणि इंडिया बँक ही ८.०८ लाख कोटी रुपयांच्या व्यवसायासह ७ व्या क्रमांकाची सर्वात मोठी पीएसबी असेल. त्यामुळे दोन्हीसाठी भरीव प्रमाणात लाभ मिळेल तसेच नव्या एकत्रित बँकेकडे उच्च सीएसए आणि कर्ज देण्याची क्षमता असेल.

युनायटेड बँक, आंध्र आणि कॉर्पोरेशन बँकांच्या विलीनीकरणानंतरही १४.६ लाख कोटी रुपयांचा व्यवसाय असलेली ५ व्या क्रमांकाची पीएसबी असेल. तीनही बँकांना भरपूर लाभ देणारीही चौथी मोठी शाखा होईल.

बँकिंग क्षेत्रावर विलीनीकरण आणि एकत्रिकरणाचा प्रभाव

छोट्या बँकांचे मोठ्या बँकांमध्ये विलीनीकरण हे एक परिपूर्ण संघटन असेल आणि त्यात दोघांचाही फायदाच होईल हे निर्विवाद आहे. सरकारने वेगवेगळे आर्थिक सामर्थ्य असलेल्या बँकांना एकत्र करण्याचे धोरण ठेवून निर्णय घेतला आहे. उदाहरणार्थ, या योजनेनुसार पंजाब बँक आणि इंडियन बँक या त्यांच्या बरोबर विलीन झालेल्या बँकांच्या तुलनेत अधिक मजबूत आहेत.

निर्मला सीतारामन यांच्या सादरीकरणात, त्यांनी बँक बोर्डाचे सामर्थ्य वाढवणे यांसारख्या काही प्रशासकीय सुधारणांची घोषणा केली. हा निर्णय सरकारी बँकांमध्ये राजकीय हस्तक्षेपाच्या मूलभूत समस्येकडे लक्ष वेधण्यासाठी घेण्यात आला आहे. त्यापुढे म्हणाल्या, की बँकांचे विलीनीकरण आणि एकत्रीकरण यांमुळे निधीच्या गरजा पूर्ण होतील आणि अर्थव्यवस्थेची वाढ सुधारेल.

या निर्णयानुसार, भांडवलातील तफावतीमुळे विलीनीकरण झालेल्या लहान बँकांपेक्षा मोठ्या बँकांची कर्ज देण्याची क्षमता वाढेल.

पंजाब नॅशनल बँकेच्या बाबतीत विचार केला, तर जेव्हा ती ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स आणि युनायटेड बँक ऑफ इंडियामध्ये विलीन होईल तेव्हा ती १८ लाख कोटी रुपयांच्या व्यवसायासह दुसऱ्या क्रमांकाच्या बँकेचे स्थान प्राप्त करेल.

सरकारच्या निर्णय ठाम असला तरी अनेक गुंतवणूकदार त्याविरोधात प्रश्न उपस्थित करत आहेत. त्यांचा असे वाटते, की कदाचित मोठ्या बँका मोठ्या व्यावसायिक प्रकल्पांना पुरेसा निधी देऊ शकणार नाहीत.

भूतकाळातील उदाहरणे पाहिल्यास विविध लहान बँका एकत्रित झाल्या आणि त्यांच्या कर्जाची सुविधा वाढविल्या, ज्याचा परिणाम यशस्वी झाला म्हणूनच विलीनीकरण आणि एकत्रीकरणाचा परिणाम आर्थिक आणि बँकिंग क्षेत्रात अधिक सकारात्मकच आहे असे म्हणता येईल.

बँक विलीनीकरणाच्या घोषणेनंतर इंडिया बँक आणि इतर भक्कम बँकांच्या समभागांमध्ये मोठी घसरण दिसून आली. बँकांच्या विलीनीकरणाद्वारे कामकाज चालवण्यातील फायदे मिळतील की नाही या बाबतचा पेच अजूनही कायम आहे. या विलीनीकरणाद्वारे मोठ्या बँकांच्या वित्तपुरवठ्याची बिघडती स्थिती सुधारेल. याशिवाय विलीनीकरण आणि एकत्रीकरणामुळे वाईट कर्जामुळे ग्रस्त असलेल्या बँकांना मदत होईल. विलीनीकरणानंतर दिवाळखोर होण्याची भीतीन बाळगता बँका कर्जे वाढवू शकतात.

संदर्भ:-

भारतीय आर्थिक पर्यावरण (२०१८) - प्राचार्य डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. आर. पगार, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. व्ही. टिळे
भारतीय आर्थिक पर्यावरण (२००८) - प्रा. अलका झीमरे
<https://www.wikipedia.org/>

- Government of India, Report of The Banking Commission, New Delhi, (1972)
- Rae, Weston, (1980) Domestic and Multinational Banking : The Effects of Monetary Policy, London
- Reserve Bank of India, Functions and Working, Bombay, (1970).
- Reserve Bank of India, History of the Reserve Bank of India : 1935-1951. Bombay, 1970.
- Reserve Bank of India, Report on Currency and Finance : Annual, Bombay.
- Reserve Bank of India, Trend and progress of Banking in India : Annual, Bombay.
- Shah, Munubhai, (1970) New Role of Reserve Bank in India's Economic Development, Bombay,.

XX-00-XX

XX-00-XX